

розшифрована.²³ Таким чином, перед дослідниками брацлавського вчення відкриваються принципово нові наукові обрії.

М.Козлов * (м. Миколаїв)

АРХАЇЧНІ УЯВЛЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ПРО МІСЦЕ, РОЛЬ І ГОЛОВНІ ЕТАПИ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ В СТРУКТУРІ РОДОВОГО ВСЕСВІТУ

Зрозуміти повною мірою духовність українського народу, його ментальні особливості без детального дослідження язичницького підґрунтя свідомості наших предків, зокрема архаїчних уявлень про безкінечне існування в сакральній родовій громаді, практично неможливо. Віра у вічність, нескінченність людського буття, у сакральний зв'язок між мертвими пращурами і живими нащадками існувала у наших предків протягом тисячоліть і виникла ще задовго до «народження» язичницьких богів. Не випадково вже через кілька століть після впровадження християнства вітчизняні книжники плуталися в іменах кількох колишніх східнослов'янських язичницьких божеств. Язичницькі ж вірування та обряди, пов'язані з вшануванням померлих пращурів :– Рода та рожаниць, берегинь та упирів – зберігалися в народному середовищі майже до XVI століття.

Найбільш ранні язичницькі уявлення про місце й роль людини в структурі Всесвіту в свідомості наших предків були певною мірою похідними від вірувань, пов'язаних з первинною соціальною структурою - родом. Рід для первісної людини символізував увесь навколишній «свій», доброзичливий їй світ, на відміну від «чужого» світу, що починався одразу ж огорожею родового поселення. Не випадково герой слов'янських казок, перейшовши кордон свого рідного поселення, відразу ж опиняється в потойбічному «тридесятому» царстві. Цілий ряд писемних джерел свідчить про те, що людина в ранньослов'янському суспільстві відчувала себе особистістю лише всередині своєї родової громади. У свідомості наших предків вигнанці зі свого роду переставали існувати, поки їх не приймали до іншого роду.

У родовій громаді існувала нерівність, але вона, імовірно, носила не майновий, а віковий характер. Кожна людина усередині свого родового колективу повинна була проходити крізь певні етапи існування, і, в

²³ Михаель Дорфман. «Тайный свиток» теперь можно прочитать.-

<http://booknick.ru/news/chronicles/?id=23616>

* Козлов М.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально –наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова

залежності від цього проходження, визначався її статус в родовій громаді. Виявити ідейну сутність та головні етапи існування людини всередині родової громади – головна мета даної статті.

Уявлення давніх слов'ян про місце, роль і головні етапи існування людини в структурі сакральної родової громади майже не досліджені в вітчизняних наукових працях. Об'єктом уваги дослідників стали лише деякі аспекти цих вірувань. Так, В.Я. Пропп в окремих своїх працях підкреслив генетичний зв'язок між деякими сюжетами східнослов'янських казок та билин з язичницькими обрядами ініціації дітей та підлітків [Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Ленинград.-1986; Пропп В.Я. Русский героический эпос. - Ленинград.-1955].

М.В. Попович висунув гіпотезу про одночасну подвійність (світ своїх та світ чужих) та троїчність (реальний, небесний та підземний світи) структури Всесвіту в архаїчній свідомості давніх слов'ян, множинність душ померлих в язичницьких уявленнях наших предків, розглянув такі категорії язичницької Світоуяви як «Порядок та хаос», «Світ людей та світ богів», «Тіло та дух». С.О. Токарев розглянув такі важливі форми первісних релігій, як ранньоплеменні та аграрні культу, тотемістичні форми вірувань [Токарев С.А. Ранние формы религии.- М., - 1990].

Деякі аспекти поховальної та шлюбної язичницької східнослов'янської обрядовості були розглянуті у працях радянських та українських дослідників Б.О. Рибокова, Т.А. Бернштама, В.В. Седова, В.М. Рички, О.П.Моці [Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. - М. – 1987.; Бернштам Т. А. Обряд «расставания с красотой». К семантике некоторых элементов материальной культуры в восточнославянском свадебном обряде.// Памятники культуры народов Европы и Европейской части СССР. – Л.; 1982. - С.43-66; Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв.- М.; -1982; Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Історія України.-1997.- №44. - С.1-3; Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII веков.- К., 1990].

Проте, незважаючи на той факт, що деякі аспекти теми, поставленій в цій статті, стали об'єктом уваги вітчизняних дослідників, єдиного, комплексного дослідження архаїчних уявлень давніх слов'ян про існування людини в структурі родового Всесвіту на даний час не існує.

Першою ініціацією, крізь яку повинна була пройти людина, було посвячення немовлят, що, ймовірно, символізувало перехід особистості з світу мертвих у світ живих. Під час даного обряду немовлята отримували ім'я якогось свого пращура і його заступництво. До нашого часу не дійшло ніяких описів цих звичаїв. Якись нечіткі натяки знаходимо лише в Кормчій книзі XIII століття, в якій згадується язичницьке посвячення немовлят вже в ранньохристиянську епоху: «После крещения чарованием некоим идолам служат и призывающее бесы в помощь себе и в оставления страдания, иже бо искони идолослужителями крещаемы... мечут детище своя на распути да крещение обретает» [Славянская Кормчая книга XIII стол.

//Качановский В.В. Славянская Кормчая книга.- ИОРЯС. - Т.2, - кн. 4. - С. 1105-1106].

Особливий інтерес викликає в нас повідомлення про те, що немовлята в наших предків «искони идоласлужителями крещаемы». Але так важко сказати, що означає фраза невідомого східнослов'янського книжника про те, що під час посвячення ідоласлужителі «мечут детище своя на распути». Ймовірно, що тут мова йде про якісь пережитки язичницьких традицій дохристиянської доби.

Можливо, що навіть після прийняття християнства представники давньоруської військової еліти також практикували якісь подібні обряди. Не випадково, давньоруські князі довгий час мали кілька імен: християнське, дане при хрещенні, і язичницьке. Арабські автори, зокрема Аль-Бекри, повідомляють про те, що східнослов'янські князі у випадку, якщо в родині у когось з їхніх дружинників народиться немовля, проводять над немовлям якісь язичницькі обряди й дають йому ім'я [Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах. - Ч.1.- СПб., - 1876. - С 50].

На жаль, всі інші стадії ініціації дітей у східних слов'ян становлять для нас абсолютну загадку. Разом з тим, факт існування подібних звичаїв у східних слов'ян дохристиянської доби не викликає жодного сумніву. Вікові ініціації були лише завершальною стадією певних етапів навчання в спеціальних громадських школах, у яких старійшини й літні воїни навчали дітей і підлітків виживати в навколишньому світі: полювати, ловити рибу, володіти зброєю й т.п.

Не були щодо цього винятком і давні слов'яни. Візантійські, германські й арабські автори відзначають той факт, що слов'янські юнаки чудово володіли зброєю, добре орієнтувалися як у лісі, так і степової місцевості. Візантійський автор «Стратегікона» з цього приводу повідомляє наступне: «Воювати в лісових хащах зі слов'янами немає ніякої можливості. Їхні юнаки майстерно володіють зброєю і при слушному випадку підкрадаються й раптово нападають на ворога. Вони хоробрі, особливо у своїй землі, мужні - легко переносять холод і жару, здатні швидко переправлятися крізь річки [Маврикий. Тактика и Стратегия. – СПб., - 1903. - Кн.11. - С .96].

Процес навчання у давніх слов'ян починався у віці п'яти років і відзначався спеціальним язичеським святом - «постригом», що символізував посвячення хлопчика божеству – предкові. На честь цієї події громада організовувала бенкети. Згадки про ритуальні бенкети – постриги на честь хлопчиків зі знатних польських родин містяться у декількох язичницьких легендах з «Хроніки Мартіна Галла». Відповідно до першої з легенд, якийсь польський князь на ім'я Попіл мав двох синів і, за язичеським звичаєм, підготував до їхнього постригу великий бенкет, на який запросив багатьох родичів і друзів. На бенкет прийшли два чужинця, яких не тільки не запросили на бенкет, але навіть брутально виштовхали з

палацу. Вони ж згодом жорстоко помстилися кривдникам [Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польських.- М., - 1961. - С.5].

Імовірно, у чужинців польські хроністи перетворили старійшин - жерців, які повинні були забрати дітей після бенкету до лісу і почати там їхнє навчання. Відповідно до звичаю, майбутні вихователі повинні були бути присутніми на ритуальному бенкеті, але були ображені й вигнані з міста. Скривджені «іноземці», відповідно до джерела, прийшли на бенкет до простої людини, що також зі своїми родичами відзначала постриг свого сина. Тут їх зустріли з пошаною й «гості» благословили хазяїна і його потомство, а князя, який вигнав їх, прокляли. Далі в «Хроніці» розповідається про загибель Попела і його родини й піднесення простої людини, що добре поставилася до «іноземців» [Галл Аноним. Згадана праця. - С.5].

Можливо, легенда потрапила до Хроніки з язичницьких літописів, в яких вона повинна була служити повчанням для тих, хто насмілиться образити служителів їхнього культу. Великий інтерес викликає той факт, що родичі дітей княжичів й сина простого селянина відзначали постриг одночасно. Навчання всіх дітей, таким чином, повинні були проводити ті ж самі люди. Можливо, що всі діти з даної легенди повинні були пройти навчання одночасно в одній віковій групі.

Далі у «Хроніці» подаються дані про постриг іншого високопоставленого хлопчика - сина князя Земомисла – Мешка: «І от, коли наближалася сьома річниця його народження, батько хлопчика зібрав, згідно з загальноприйнятим звичаєм, комитів й інших князів і влаштував на його честь пишне частування; під час частування він, пам'ятаючи, однак, про своє велике горе (сліпоту хлопчика), важко зітхав. А інші в цей час раділи й, за звичаєм, ляскали у долоні, і особливо зросла радість тоді, коли стало відомо, що сліпий хлопчик прозрів» [Галл Аноним. Згадана праця. - С.8].

У цю легенду був внесений християнський мотив про «чудесне прозріння» майбутнього хрестителя Польщі, але основа легенди, безумовно, язичницька. Особливу цікавість викликає той факт, що в джерелі зазначено вік постригу хлопчика - сім років.

Зрозуміло, звичаї військової польської еліти відрізнялися від простонародних східнослов'янських обрядів, але загальна язичницька основа цих сюжетів, пов'язана з обрядами ініціації, не викликає жодного сумніву. У східних слов'ян всі язичницькі свята й ритуали також супроводжувалися веселощами й бенкетами. Можна припустити, що в наших предків початок навчання дітей у громадській школі також відзначався ритуальним бенкетом - постригом.

Відгомони східнослов'янських язичницьких традицій навчання дітей у громадських школах простежуються у декількох східнослов'янських билинах. Зокрема, у билині «Волхв Всеславич» розповідається про те, як головного героя в сім років відправили вчитися «премудростям»:

А да будет Вольх семи годов,
 Отдавала ево матушка грамоте учится
 Втапоры поучился Вольх премудростям:
 А и первой мудрости учился —
 Обвертоватца ясным соколом,
 Ко другои-та мудрости учился он, Вольх,—
 Обвертоватца серым волком,
 Ко третеи-та мудрости учился Волх —
 Обвертоватца гнедым туром — золотыя рога
 [Былины. М.,-1986. - С.57 - 58].

Подібний сюжет міститься в іншій давньоруській билині - «Вольга». У даному джерелі також розповідається про те, як головного героя в п'ять років відправили «шукати мудрості»:

И рос Вольга Буславлевич до пяти годков...
 И пошол Вольга сударь Буславлевич
 Обучаться всяких хитростей-мудростей,
 Всяких языков звериных разных [Былины. - С.91].

Перетворення головних героїв названих билин у звірів є відгомонам язичницьких обрядів прийняття хлопчиків до складу роду, сакральним головою якого часто вважався тотемний звір - тур, ведмідь, вовк, хижий птах чи щось інше. Обряд посвячення проводили старійшини - жерці, одягнені в шкіри тотемного звіра. При цьому, і самих дітей одягали у звірині шкіри. В такий спосіб, вони й «перетворювалися» у звірів.

Навчання, швидше за все, проводилося всередині вікових груп, що складаються з дітей одного віку. Не випадково, у билинах головний герой - підліток часто здійснює свої «подвиги» разом з «дружиною», що складається з його ровесників. У билині «Волхв Всеславич», наприклад, знаходимо наступне:

А и будет Вольх во двенадцать лет,
 Стал себе Вольх он дружину прибиратьь,
 Дружину прибирал в три годы;
 Он набрал дружину себе семь тысячей;
 Сам он, Вольх, в пятнадцать лет,
 И вся его дружина по пятнадцати лет [Былины. – С.58].

Процес навчання дітей закінчувався спеціальним випробуванням, в разі проходження якого хлопчик одержував статус підлітка й переходив у наступну вікову групу. Можливо, що випробування проходило в язичницьких святилищах. У цілому ряді східнослов'янських чарівних казок міститься цікавий сюжет, відповідно до якого маленький герой потрапляє до казкового зачарованого лісу і там зустрічається з надприродними

істотами (Бабою Ягою, відьмою, Морозко й т.п.). Якщо герой поводитьсь належним чином, то казкова істота обдаровує дитину; щоправда деяких дітей чудовиська з'їдають. Опис «чарівного будинку» у цих казках дуже нагадує давньослов'янські язичницькі святилища. Так, житло Баби – Яги або казкової відьми звичайно оточене огорожею з тичин, на які вдіті черепи людей і тварин.

Згідно з даними археології, східнослов'янські храми були звичайно оточені ритуальною огорожею (найчастіше дерев'яною), по периметру огорожі дослідники часто фіксують черепи тварин і людей, а також їхні фрагменти [Русанова И.П. Культурные места и языческие святилища славян VI -XIII веков // Р.А. - 1992. - №4. - С.51].

Дані археологічних розкопок підтверджують й повідомлення іноземних авторів. Так, в «Історії Лева Диякона» розповідається про те, як воїни князя Святослава, порубавши мечами й сокирами одного зі знатних візантійських воїнів, насадили його голову на спис і, прийнявши його за імператора, вихвалялися, що вбили володаря Візантії подібно до жертвовної тварини [Лев Диякон. История.- Ч.2. - Кн. 9.-М.; 1988.- С.28].

Згідно із «Записками мандрівника» Ібн-Фадлана східнослов'янське святилище в Булгаре становили собою площадку з ідолами в центрі, обгороджену тичинами із просунутими на них черепами жертвовних тварин. Східнослов'янські купці, після приношення жертви ідолам, надягали череп жертвовної тварини на одну з тичин навколо огорожі [Ибн-Фадлан. Записки. // Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII до конца X в./ Собрание, перевод и объяснения Гаркави А.Я. - СПб.; 1870. – С.95].

Інша важлива деталь східнослов'янських казок, у яких описується випробування дітей, - це спроба казкової істоти «спекти» їх у печі. Можливо, що дітей дійсно кілька секунд на спеціальній лопаті тримали в гарячій печі. У чарівних казках казкова істота, звичайно намагається засунути дитину до печі та засмажити там. Герой казки, як правило, «обманує» казкову істоту й залишається живим.

Довгий час вважалося, що такий сюжет є плодом народної фантазії, але фольклорні дані зненацька одержали підтвердження з боку даних археології. Так, в результаті розкопок східнослов'янських городищ-святилищ на території нинішньої Західної України були знайдені ритуальні печі всередині так званих «довгих будинків», у яких наші предки організовували громадські бенкети. У даних печах випікали хліб для жертвоприносин, а також їх, імовірно, використовували для обрядів, пов'язаних з випробуванням дітей під час їхнього навчання в громадських школах, оскільки всередині печей і навколо них зафіксували кістки дітей 5-10 років. Швидше за все, що це залишки тих, хто не пройшов випробування [Русанова И.Л., Тимощук Б.Л. Во времена Збручского идола.-В.И. - 1990. - №8. - С.155].

Таким чином, можна дійти висновку, що в давніх слов'ян, так само як і в багатьох інших індоєвропейських народів, існував обряд навчання дітей, після завершення якого діти проходили випробування й одержували статус підлітків. Обряди виконувалися в спеціальних місцях - язичницьких святилищах служителями язичницького культу. Початок навчання дітей відзначалося ритуальним бенкетом - постригом, що влаштовувався громадою (згодом родичами немовляти). Дітей, які не пройшли випробування наприкінці навчання, жерці приносили в жертву своїм богам.

Абсолютно не містять писемні джерела жодної інформації про обряди, пов'язані з переходом підлітка у статус дорослого члена громади. Разом з тим, язичницький сюжет, відповідно до якого герой повинен пройти крізь певні випробування, перш ніж одружитися й стати повноправним членом громади (одержати спадщину або зайняти престол батька-царя) становить основу всіх східнослов'янських чарівних казок. У всіх цих казках міститься одна загальна схема - головний герой потрапляє до зачарованого будинку (хатинки на курячих ніжках баби Яги, житло чаклуна й т.д.), де одержує кілька мудрих порад або чарівних помічників, потім спускається до «іншого» світу, перемагає казкове чудовисько, повертається до реального світу з дівчиною з «чужого світу» й укладає з нею шлюб.

Опис «чарівного будинку», куди потрапляє підліток, в цілому подібен до опису «житла відьми» з казок про випробування дітей. Імовірно, обряди ініціації підлітків проходили в тих же священних місцях, що й навчання дітей. Крім того, викликає інтерес той факт, що коли в чарівних казках підліток, «проданий своїм батьком» якому нібудь чарівникові, потрапляючи до свого «хазяїна», вітає його як «хрещеного». Можливо, що обряди посвячення підлітка проводять ті ж жерці, які проводили й попередні ініціації.

Першим випробуванням підлітка, відповідно до казкових сюжетів, є спілкування з Бабою Ягою - казковою істотою, що зазвичай охороняє вхід до світу мертвих. Саме ім'я істоти вказує на те, що воно являє собою демонізований образ померлого пращура. Баба Яга, насамперед «баба», тобто пращур. Саме тому вона найчастіше обдаровує свого нащадка, полегшує його подальшу подорож. Випробування, швидше за все, починалося у святилищах, в яких шанувалися померлі предки - Род і рожаниці.

Згідно з археологічними даними, ранньослов'янські святилища звичайно були присвячені померлим пращурам. У центрі таких святилищ, невеликих за розміром, археологи іноді фіксують ідоли з обличчями літніх людей (як чоловіків, так і жінок) [Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. - К., 1990. - С. 85 - 87].

Даний факт знаходить підтвердження у слов'янському глосі до «Слова Григорія Богослова про ідолів». Невідомий давньоруський книжник відзначив у своєму творі, що наші предки в додержавницьку епоху «клали треби Роду й рожаницам прежде Перуна, бога их» [Слово Григорія Богослова о том, как поганые суще языцы кланялися идолам. // Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. - СПб. - 1914.- С. 385]. Саме в таких святилищах, швидше за все, й проходили обряди ініціації підлітків.

В.Я. Пропп звернув увагу на той факт, що вся поведінка головного героя казок у житлі Баби-Яги строго регламентована. Герої відповідають однаково на однакові питання господарки «хатинки на курячих ніжках» і, зрештою, остання добре й допомагає своєму гостеві. На думку дослідника, підліток, вирушаючи на випробування, вивчав певні язичницькі молитви, які оберігали його від негативного впливу «іншого світу» і допомагали спілкуватися з померлими пращурами [Пропп. В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - С.79].

Незважаючи на той факт, що Баба-Яга у цілому доброзичливий персонаж, вона спочатку намагається зжертити героя й тільки ключові фрази рятують його від загибелі. Даний факт означає, що випробування вважалося у наших предків небезпечним, і не всі підлітки його проходили. Тих, хто не зміг пройти випробування, імовірно приносилися в жертву мертвим пращурам (вони пожирали героя). Підтвердженням даної гіпотези служать залишки людей на території ранньослов'янських язичницьких храмів, більшу частину яких становлять кістки молодих людей [Козак Д.Н., Боровский Я.Е. – Вказана праця. - С. 85-89].

Певні відгомони давнього язичницького звичаю ініціації підлітків містяться в давньоруських билинах. Так, в одній з них - «Волхв Всеславич» - розповідається про те, про те, як по досягненню п'ятнадцятирічного віку головний герой «зібрав дружину хоробру» й вирушив з нею воювати з «індійським царем» [Былины. - С. 58-59].

Подальше випробування підлітків повинне було символізувати подорож героя в потойбічний світ і повернення його назад уже в статусі дорослого члена громади. Випробуваний нібито вмирав як підліток і народжувався вже в статусі дорослої людини. Шлях у потойбічний світ проходив крізь двері язичницького храму, присвяченого померлому предкові. У язичницькій свідомості наших предків язичницький храм був нібито будинком божества: він одночасно існував у реальному й сакральному світі. Символічним кордоном слугувала огорожа святилища.

На жаль, встановити в наш час, як саме випробували підлітків, не видається можливим. Випробування повинні були символізувати подорож героя в потойбічний світ, його смерть усередині підліткової вікової групи й народження в статусі повноправного члена родової громади. Не випадково, герой чарівної казки звичайно гине (розрубється ворогом на частини або пожирається), а потім після спеціальних обрядів (кроплення мертвою й живою водою) оживає й перемагає казкове чудовисько.

Таким чином, можна, дійти висновку, що, перш ніж отримати статус повноправного члена громади, людина повинна була пройти крізь цілий ряд вікових ініціацій: посвячення у немовляти, навчання в громадській школі й проходження після її закінченню спеціальних випробувань, посвячення в повноправні члени громади вже в підлітковому віці. Тільки після цього він міг почати новий етап свого існування всередині родової громади - одружитися.

Комплекс шлюбних звичаїв і обрядів у наших предків був досить багатоплановим та складним і в писемних джерелах майже не відбився. Давньоруські літописці лише мимохіть згадують про «скотячі» шлюбні язичницькі звичаї, абсолютно не описуючи їх.

Так, автор «Повісті врем'яних літ» описав шлюбні звичаї давніх слов'ян у такий спосіб: «Поляни мають звичай батьків своїх лагідний і тихий, соромливі перед невістками своїми й сестрами, матерями й батьками; перед свекрухами й діверами велику соромливість мають; мають і шлюбний звичай: не йде зять за нареченою, але приводять її напередодні, а наступного дня приносять за неї - хто що дасть. А древліани жили звірячим звичаєм, неначе тварини, вбивали один одного, їли все нечисте, і шлюбів в них не буває, але умикали дівчат у води. А радимичі, в'ятичі й сіверяни мали загальний звичай: жили в лісі, як звірі, їли все нечисте й лаялися при батьках і при невістках. І шлюбів у них не бувало, але влаштовувалися ігрища між селами, і сходилися на ці ігрища, на танці й на всякі бесівські пісні й тут умикали собі жінок, по змові з ними; мали ж по дві і по три дружини» [Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц. – М. - Л. - Стб. 7-8].

Як видно з цього уривка, шлюб у східних слов'ян дохристиянської доби здійснювався у двох формах: у формі купівлі - продажу (по змові) і у формі викрадення нареченої (умикання у води). Наречених вибирали собі на ігрищах «між селами», а потім родичі домовлялися про викуп. У наш час складно встановити, під час яких саме язичницьких свят молоді люди вибирали собі наречених. Відповідно до народної традиції, весілля звичайно влаштовували в першій половині жовтня (з першого по чотирнадцяте число), тобто під час свята Явища Покрова Пресвятої Богородиці. Давньоруські книжники звинувачували наших предків у тому, що саме в цей період (після збору врожаю) вони влаштовували ритуальні бенкети й ігрища на честь Рода й рожаниц (плутаючи поклоніння Богородиці із шануванням рожаниц). Таким чином, і свята, на яких юнаки, що пройшли всі вікові ініціації, вибирали собі наречених, могли бути пов'язані із шануванням Роду й рожаниц.

Цікаво, що в повчаннях проти язичництва засудженню шлюбних звичаїв наших предків зазвичай передують звинувачення в шануванні Рода й рожаниць. Очевидно, що автори даних джерел вбачали певний зв'язок між цими двома ритуальними комплексами. На користь даної гіпотези

свідчить і той факт, що ідоли Роду (зокрема, Збруцький ідол) звичайно зображувалися у вигляді фалоса - головного символу шлюбних відносин.

Під час шлюбних розваг, за свідченням автора «Слова якогось Христоролюбца», наші предки виготовляли макет фалоса, клали його у відра, а потім пили з цих відер воду й хмільні напої [Слово некоего Христоролюбца ревнителя истинной веры // Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. - СПб., - 1914. - С. 374-375]. Можливо, що дані обряди повинні були сприяти підсиленню родючості нареченого й нареченої. Невідомий давньоруський книжник, автор східнослов'янського глоса до «Слова Григорія Богослова про ідолів», підтверджує дані попереднього автора, доповнюючи його повідомлення деякими подробицями. Так, відповідно до даного джерела, крім макета фалоса, у відра клали також часник [Слово Григория Богослова о том, как поганые суще языцы кланялися идолам. - С.385].

На користь гіпотези про зв'язок язичницьких божеств Рода й рожаниць зі шлюбом свідчать й дані етимології. Так, у давньоруській мові існує безліч слів, похідних від слова «рід», що означають спорідненість: «рідня, родич, рідний, батьківщина» і т.д. [Даль В.И. Згадана праця. - С.566].

Таким чином, можна, припустити, що «ігрища», про які повідомляє автор «Повісті врем'яних літ», описуючи шлюбні звичаї наших предків, влаштовувалися на честь Рода й рожаниць. На цих ігрищах збиралися молоді люди з різних родових громад (ті, хто пройшов всі необхідні випробування) і вибирали собі майбутню дружину.

Наступним етапом у шлюбному ритуальному комплексі була процедура викупу нареченої (у сучасних народних традиціях вона одержала назву сватання). Автор «Повісті врем'яних літ» звинувачує деякі східнослов'янські племена в тому, що, відповідно до їхніх звичаїв, наречений сам купує собі наречену без посередників, ставлячи їм у приклад полян, у яких було прийнято, щоб родичі викупали нареченого, а потім приводили вже викуплену дівчину до будинку до майбутнього чоловіка.

Аль - Бекрі повідомляє, що в давніх слов'ян прийнято, щоб наречений платив батькові нареченої. Весільний подарунок, за словами даного автора, досить значний [Аль-Бекри. – Згадана праця. - С. 50-51]. Інший арабський автор – Аль-Масуді у своєму творі «Літописи часу» стверджує, що давні слов'яни платили викуп за наречених вівцями й короваями хліба [Котляревский А.А. Собрание сочинений в 3-х т.: - Т.1.: Скандинавский корабль на Руси. – СПб., – 1893. –С.79].

Можливо, що арабський мандрівник став свідком декількох весільних обрядів, обов'язковим атрибутом яких був коровай (хліб грав у наших предків роль оберега). Шлюбний викуп (вено), швидше за все, дійсно виплачувався худобою, бо саме худоба була у наших предків еквівалентом грошей.

Чим багатшим був наречений, тим соліднішим повинен був бути й викуп. Давньоруські князі передавали як викупу за наречену її родичам іноді цілі міста. Князь Володимир, наприклад, одружившись на візантійській принцесі Ганні дав грекам у викуп («вено») місто Корсунь (Іпатіївський літопис. - С.80). Ярослав, видавши сестру за польського короля Казіміра, одержав від нього у «вено» вісімсот невольників [ПСРЛ - Т.2.: Ипатьевская летопись. – 1987.- Стб.108].

Власне шлюбні свята мало відрізнялися від інших подібних обрядів. Влаштовувався хмільний бенкет, на якому була присутня безліч гостей (можливо, всі повноправні члени громади). На бенкет запрошували також скоморохів (гудців й перегудників), які створювали атмосферу радості та веселощів. Бенкет супроводжувався ритуальними піснями й танцями. Принаймні так видно з розповіді автора «Слова якогось Христюбца»: «И егда же у кого их будет брак, творят с бубны и с сопели, пляски и с многими чудесы бесовскими» [Слово некоего Христюбца. - С.374-375].

Аналогічно описує обряд одруження вже в ранньохристиянську епоху й Кирило Турівський. У його „Слові про мудрість», джерелі -XIII ст., наприклад, знаходимо: «бесстыдная словеса и плясание, еже в пиру и на свадьбах, и еже басни бают и в гусли гудуть» [Слово истолковано мудростию. // Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. / Под ред. А. Буслаева – Т.3.- Вып.2. - М., - 1861. - Стб. 371].

Крім купівлі-продажу, існувала й інша форма шлюбу в східних слов'ян язичницької доби. Так, згідно «Повісті врем'яних літ», іноді молоді люди «умикали» собі наречених «у води». Звичай крадіння жінок існував у багатьох народів цієї епохи. У первісному суспільстві жінка вважалася майном чоловіка й часто ставала військовою здобиччю. Особливо часто практикувалося «умикання» жінок представниками тих родів, землі яких межували із землями інших народів. Неслов'янським народам не прийнято було платити викуп, тим більше, що й слов'янські дівчати часто ставали бранками чужинців.

У східнослов'янському фольклорі існує цікавий сюжет, відповідно до якого герой казки краде одяг дівчини, а відтак остання змушена погодитися одружитися з викрадачем. Можливо, що в даному сюжеті знайшов відбиття давній язичницький звичай крадіжки жінок під час їхнього купання.

Шлюбні ініціації мали різне символічне значення для дівчат і хлопців, що вступали до шлюбу. Для дівчат вступ до шлюбу означав перехід до чужого роду. Вони символічно вмирили всередині свого роду (бо х він втрачав робітницю) і народжувалися всередині чужого, вже в іншому статусі. Не випадково, наші предки в стародавні часи раділи народженню хлопчика, і були дуже розчаровані у випадку, якщо на світ з'являлася дівчинка. У важкі роки в давніх слов'ян мала місце практика

вбивства новонароджених дівчат [Жизнеописания Оттона Бамберзского. // Котляревский А.А., Собрание сочинений в 3-х т. - Т.3. – С. 341].

Символічне сприйняття смерті й шлюбу для жінок як аналогії вмиранню й відродженню в «чужому світі» - загальнолюдська стадія світогляду. У деяких районах України й Білорусії ще на початку ХХ століття під час весільної церемонії імітували задушення нареченої. В північній Росії в той же період часу наречений спалював кілька волосинок нареченої, імітуючи її кремацію [Бернштам Т. А. Обряд «расставания с красотой». К семантике некоторых элементов материальной культуры в восточнославянском свадебном обряде. - С. 46].

Парубок, який вступив у шлюб, у свідомості наших предків, залишався усередині свого роду. Статус його при цьому істотно підвищувався. Він приводив у свій рід нову робітницю. Для нього відкривалася перспектива батьківства, тобто він сприяв посиленню свого роду. Імовірно, тільки після вступу в шлюб парубок міг стати повноправним членом громади й брати участь у засіданні родової ради.

З різних джерел ми дізнаємося про те, що у наших предків дохристиянської доби чоловік мав змогу мати кілька дружин. Так, автор «Повісті врем'яних літ» недвозначно заявляє про те, що деякі зі слов'ян-язичників мали дві або навіть три дружини [Повесть временных лет. - Стб.8]. Подібну інформацію повідомляє щодо слов'ян Помор'я автор «Життепису» Оттона Бамберзького [Жизнеописания Оттона Бамберзского. – С. 342].

Давньоруські князі, згідно з даними вітчизняних літописів, також мали по кілька дружин. Так, Ярополк, одружений на грекині, сватав Рогнеду [ПСРЛ - Т.2.: Ипатьевская летопись.-Стб.50]. Володимир мав п'ять тільки офіційних дружин і безліч наложниць [ПСРЛ - Т.2.: Ипатьевская летопись.-стб.53]. Згідно даних Ібн-Дасті, руси мали змогу мати трьох й більше дружин [Ібн-Даста. Книга драгоценных сокровищ.// Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII до конца X в. / Собрание, перевод и объяснения Гаркави А.Я. - СПб.; 1870. – С. 265]. Ті ж дані повідомлюють й Ібн-Фадлан [Ібн-Фадлан. Записки путешественника.- С. 97] та Аль - Бекрі [Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах. - С. 55-56].

З часом народжувалися діти і онуки, чоловік і жінка досягали поважного віку, тобто отримували найбільш почесний статус в громаді. Літні люди, – як жінки, так і чоловіки, – вважалися в наших предків уособленням мудрості й мали, на думку наших предків, якісь надприродні властивості. У недалекому майбутньому вони повинні були перетворитися в добродішних духів - берегинь. Не випадково, у давньоруській мові терміни «старець», «старий» вважалися близькими до термінів «мудрець», «чарівник». Великий інтерес становлять також слова - «дід» і «баба», які сприймалися давніми слов'янами як синоніми слова «берегиня». Під словом «діди» наші предки розуміли не тільки людей похилого віку, але й

померлих предків, родичів, незалежно від їхнього віку й статі, а також назву присвячених померлим пращурам календарних поминок. Так, про померлу людину в багатьох місцях говорили, що він «гуляє з дідами». При цьому, за народними повір'ями, предки завжди незримо спостерігають за своїми нащадками. До нашого часу дійшло прислів'я: « Діди-прадіди в землі лежать, із землі всяке слово чують». Дідом, дідусем у народі іноді називали не тільки покійних предків, але й різних представників нечистої сили. Так, дідом могли називати знахаря або чаклуна; дідусем іменували домовика; лісовим або водяним дідом величали водяника [Краткая энциклопедия славянской мифологии.- М., 2004.- С. 226-227].

Близьким до слова «берегиня» були слова «баба», «бабка», «бабуся», якими в слов'ян називали жінку, старшу в роді, родині, а іноді також лікарку, знахарку, повитуху (російське «бабничать», «бабить» - «приймати пологи «лікувати, займатися знахарством, ворожити»).

Крім цього, слово «баба» у слов'ян часто використовувалося для позначення жіночих міфологічних персонажів, а також окремих днів, атмосферних й астрономічних об'єктів і деяких ритуальних предметів. «Баба» у народній традиції була персонажем і об'єктом жнивного обряду, різних ігор, ритуальних дій. Даним терміном у народній традиції могли позначати й смертну жінку, так чи інакше пов'язану з надприродними силами, тобто відьму, знахарку, ворожку, чаклунку [Краткая энциклопедия славянской мифологии.- С. 43].

Згідно з даними Козьми Празького, літні люди обирали зі свого середовища ватажка громади - старійшину. Він повинен був відрізнятися похилим віком і високими моральними якостями. Старійшини вирішували всі суперечливі питання всередині своїх володінь, були першими суддями й прокурорами. Їхні рішення вважалися обов'язковими до виконання й виконувалися беззаперечно [Козьма Празский. Чешская Хроника.- М., 1962.-Кн.1.- С. 3-4]. Не випадково у давньоруській мові термін «старійшина» означає «старший у роді», «знаючий», «мудрий» [Даль.- С. Вказана праця.-С.621-622].

Можливо, що засуджених на смерть, старійшини приносили в жертву Роду й рожаницям. У жертвниках ранніх слов'янських святилищ, присвячених даним язичеським божествам дослідниками зафіксовані залишки людей [Козак Д.Н., Боровский Я.Е. – Вказана праця.- С. 84-89].

Є всі підстави припускати, що спочатку старійшини були верховними жерцями у своїх володіннях. Так, наприклад, якийсь «ватажок», який вперше привів давніх слов'ян на територію нинішньої Чехії, згідно даних Козьми Празького, особисто керував жертвоприношеннями померлим пращурам, названих у джерелі «пенатами». Інший легендарний чеський правитель - старійшина Крок вважався в одноплемінників святим. Відповідно до джерела, за порадою до нього зверталися люди із сусідніх племен. Дочки Крока також мали пряме відношення до язичницького культу. Так, старша з них, на ім'я Казі,

вважалася віщункою («у мистецтві пророкування вона, відповідно до джерела, не уступала Медеї Колхідській»), вдало лікувала хвороби й взагалі за допомогою чарівництва, нібито, могла міняти долі людей. Після смерті Казі пророчицею стала її сестра Либуше [Козьма Пражский Чешская Хроника.- Кн.1.- С. 4].

Релігійні обряди здійснювалися в спеціальних місцях (священних гаях і біля джерел), а також у родових святилищах. Не випадково Прокопій Кесарійський повідомляє у своєму творі про те, що сучасні йому слов'яни вшановували річки [Прокопий из Кессарии. Война с готами. - М., 1950. -С. 23 - 24].

Подібну інформацію подає й автор Новгородського першого літопису, описуючи вірування полян за часів князя Кия: «И бяху же поляне; жруще озером и кладязем и рощением, яко же прочии погани» [Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. - М.-Л., 1950.- Стб. 105]. Згідно з даними «Хроніки Козьми Празького», предки давніх чехів у священних гаях у дану епоху приносили жертви померлим пращурам, яких автор називає пенатами [Козьма Пражский Чешская Хроника.- Кн.1.- С.2].

У наш час досліджені й ранньослов'янські святилища. Вони становили собою невеликі округлі або прямокутні (орієнтовані кутами відповідно до сторін світу) майданчики. У центрі святилищ звичайно розташовувалися антропоморфні кам'яні ідоли з обличчями літніх людей і жертovníки. Розташовувалися вони, звичайно, усередині родових поселень (або на їхній околиці), і старійшини цілком могли здійснювати контроль за їхнім функціонуванням. На думку дослідників, дані святилища призначалися для потреб не всього племені, а однієї громади [Козак Д.Н., Боровский Я.Е. – Вказана праця.- С. 84-89].

Смерть у свідомості наших предків язичницької доби становила собою не остаточне зникнення людської особистості, а лише чергову трансформацію, перетворення літньої людини на доброзичливого до своїх нащадків духа - берегиню. Ранньослов'янські поховальні звичаї в наш час майже невідомі. Писемні джерела не містять щодо даної проблеми взагалі жодної інформації.

Згідно з даним археології, найраннішими давньослов'янськими поховальними пам'ятками у східних слов'ян були ґрунтові могильники. Померлих людей найчастіше ховали за обрядом кремації (осторонь від спорудження кургану). Спалені кістки поміщали в глиняні горщики або накривали горщиком, переверненим догори дном. Поховання практично безинвентарні. У Подністров'ї відомі безкургані могильники із трупопокладенням (із західною орієнтацією), вкриті кам'яними плитами [Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв.- С. 18, 126-128.; Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки середнього Придніпров'я VI - IX ст. н.е. - К., 1980. - С. 76-77.; Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен.- Ленинград.- 1982.- С.98].

На думку наших предків, кістки людей після поховання “у лоні матері - сирій землі” мали можливість відродитися до нового життя, подібно до насіння рослин. Намагаючись зробити більше популярними своєї проповіді, деякі перші християнські письменники використовували цей аспект давньослов'янських язичницьких вірувань. Так, наприклад, митрополит Іларіон у своєму творі “Повчання про користь душі” пропонує всім християнам “исоушить телеса своя потому что зерно пшеницу падь на землю не оумреть, те ть єдино пребудеть...” [Дополнение к протоколам сообщенным И.К. Куприяновым. // ИАНОРЯС.- Т.5.- Вып.-IV.- Стб. 223-224].

Повністю підтверджують гіпотезу про ототожнення людських кісток з насінням злаків у язичницькому світогляді східних слов'ян і археологічні джерела. Так, під час розкопок другого Збруцького – (Крутіловського святилища XII-XIII ст.) були знайдені залишки принесених у жертву людей (здебільшого дітей), густо посипаних обпаленими зернами жита й проса. На відміну від деяких дружинних поховань, де зерна злаків було розміщені біля ніг жінок-невільниць, небіжчики в цьому випадку були посипані рівномірно по всьому тілу. Цей факт можна пов'язати із сподіванням “відродити” тіла принесених у жертву людей подібно до насіння рослин.

У похованнях Південної Русі в могильниках зустрічаються жолуді, лісові й волоські горіхи, зерна пшениці й проса [Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. - С. 31]. В одному з поховань київського некрополя X ст. був знайдений небіжчик, густо посипаний насінням льону [Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. - К., 1988.- С.127]. У літописних в'ятичів і древлян померлих іноді загортали в березову кору [Седов В.В. Згадана праця – С.105, 148].

Пережитком даних вірувань можна вважати деякі сучасні східнослов'янські поховальні звичаї. В Україні ще в XIX –поч. XX ст. було прийнято розсипати за процесією з небіжчиком жито і ячмінь [Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. - М., 1991. - С.349]. У білоруському Поліссі при виносі тіла померлого з будинку на труну кидають зерна жита. Іноді одна з родичок небіжчика бере з горщика зерна якихось злаків й жменею кидає за небіжчиком [Еремина В.И. Ритуал и фольклор. - Л.; - 1991. - С.130]. Звичай посипати могилу зерном зберігся до нашого часу в болгар і поляків [Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. - К., 1982.- С.4].

Таким чином, можна зробити висновок, що предки - берегині в свідомості давніх слов'ян не зникали остаточно. Вони нібито незримо наглядали за своїми живими нащадками і оберігали їх від усіх негод. У майбутньому вони подібно до зерна, посіяного у землю повинні були знову повернутися до життя у вигляді немовлят. Життя людини, на гадку наших предків, нагадувало своєрідне замкнуте коло, всередині якого відбувався безперервний рух особистості людини від одного етапу існування до

іншого. Обов'язковою умовою переходу людини до нового етапу свого існування повинен був стати відповідний язичницький ритуальний комплекс - ініціації.

Д.Базик * (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРВІСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ АБОРИГЕННИХ СУСПІЛЬСТВ АВСТРАЛІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Вірування корінних жителів Австралії привертали увагу численних поколінь дослідників XIX – XX ст. Причини такої зацікавленості не обмежувались екзотичністю традиційних вірувань віддаленого регіону планети. Антропологи, етнографи, соціологи, історики та релігієзнавці, враховуючи збереження серед племен Австралії однієї з найархаїчніших систем ведення господарства та соціальної організації, відповідно, розглядали вірування аборигенів як духовний результат, відображення найбільш архаїчної системи суспільних відносин, відносячи їх до свого роду «зразкового феномену», «еталону первісної релігії». Так, радянський дослідник С.Токарев зазначає, що вірування австралійців виявляються найбільш архаїчним релігійним феноменом, який залишився до наших часів і класичним, типовим прикладом тотемізму [Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986. – С. 41 – 43].

Незважаючи на те, що подібний підхід до первісних релігійних вірувань цілком раціональний і є обґрунтованим на основі багаточисельних емпіричних даних, проте ставлення і бачення в релігійних віруваннях австралійців лише класичний приклад найелементарніших релігійних виявів у формі тотемізму може бути причиною дещо спрощених, а то й хибних висновків та інтерпретацій, якщо говорити про локальні культури сучасності, які частково збереглися до сьогодення на віддалених від цивілізаційних впливів територіях. Тому на сучасному етапі наукових досліджень необхідно, залучаючи нові емпіричні дані, переглянути деякі дослідницькі стереотипи стосовно первісних релігійних вірувань австралійців і розглянути процес трансформації автохтонних культур Австралії в контексті сучасних реалій.

Найбільш поширеним дослідницьким стереотипом з приводу означеного релігійного феномену є пряме ототожнення різноманітних автохтонних культур австралійських аборигенів з такою формою первісних релігійних вірувань як тотемізм. Показовим в цьому відношенні є фундаментальне дослідження, присвячене первісним релігійним

---

* Базик Д.В. – аспірант Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.